

Konferencia a szocialista korszak néprajztudományáról

2003. augusztus 28–29-én a hallei Max-Planck-Institutban rendezett workshop keretében tizenhárom előadás hangzott el, mely a néprajztudomány szocialista korszakban elfoglalt helyéről, szerepéről, feladatáról szólt.¹ Mivel a kevés, de igen aktív előadó-résztevő nem csupán saját előadásában, hanem az előadásokat követő vitákban is aktívan szerepelt hozzászólással, véleménnyel, a beszámolóban az egyes jellemző felszólalások után zárójelbe tettem a felszólaló nevét, függetlenül attól, hogy gondolatát előadásában vagy hozzászólásban fogalmazta-e meg az illető.

A kétnyelvű tanácskozásnak már a címe is reprezentálja azt a tudománytörténeti kátyút, amiből sem eddig, sem most nem sikerült kilábalni. *Die Ethnowissenschaften im Zeitalter des Sozialismus in Ostmitteleuropa* volt a német nyelven megfogalmazott cím, és *Socialist Era Anthropology in Eastern and Central Europe* volt ugyanez angolul. Az eltérő szóhasználat abból fakad, hogy a szervezők mindkét nyelven korrekt módon megfogalmazták, miről szól a tanácskozás. A német *Ethnowissenschaft* tudomásom szerint viszonylag új keletű terminus, és úgy látszik, gyűjtőfogalomnak szánják a *Volkskunde*, *Völkerkunde*, *Ethnologie*, *Ethnographie* terminusok fölé, megtartva azonban mindegyiknek a közös gyökerét, a görög *ethnos*, illetve *-logos*, *-graphos* szavak összetételét, ezúttal a görög eredetű *ethnos* és a német *Wissenschaft*, azaz tudomány szó összetételével, mellyel ily módon egy tapodtat sem mozdult el a német terminológiai diskurzus az előző évtizedek vitáitól.

Figyelemre méltó, hogy sem a német nyelvterületen előszeretettel használt 'kultúratudomány', sem az 'antropológia' terminust nem tartották helyénvalónak a szervezők, szemben az angol 'anthropology' használatával. Ez utóbbi természetesen egyrészt korrekt terminus, amennyiben a workshop tematikáját vesszük, másrészt ambivalens is bizonyos értelemben, amennyiben a szocialista időszak 'antropológiá'-ját keressük, hiábavalóan, minthogy a vizsgált térben és időben 'néprajz'-ról kell beszélnünk.

A címmel szimbolizált terminológiai egyenetlenség végighúzódtott az egyes előadások során; a cseh, a lengyel és a magyar kollégák ugyanakkor külön hangsúlyt fektettek a nemzeti nyelvű terminológiák és a munkanyelvként használt angol-német terminológiák különbözőségének hangsúlyozására és tisztázására. Így sem maradtunk azonban félreértések és félremagyarázások nélkül, amennyiben az 'etnográfia' a szovjet néprajztudomány terminológiai hozadékaként aposztrofáltatott, és ez így persze nem igaz (Tilo Grätz).

Az 'ethnologia' és az 'anthropologia' az 'ethnographiá'-val szemben gyakran mintegy reformeszmeként lépett fel (nemcsak) a kelet-európai országokban, főleg az utóbbi évtized intézményátkeresztelkedéseikor. Az elméleti-módszertani megújulás azonban nem mindig járt együtt a névmódosítással (Petr Lozoviuk). A hazai, saját nemzeti-népi

kultúrával foglalkozó diszciplínára használták a *home ethnography* és ezzel szembeállítva a *non-European ethnography* terminust (Josef Kandert), ahogyan magyarul is megkülönböztetjük az Európán kívüli néprajzot az európaiától, azaz 'nemzeti'-től. De szerepelt a terminológiai palettán az 'ethnologia' mint az 'ethnographia' és a 'folklorisztika' együttese is (Gabriela Kiliánová).

Jellemzően a kelet-európai kollégák alapvetően tisztában voltak a nemzeti nyelvű elnevezésekkel és az ezek közti különbségekkel. Nehézsége csak a kisszámú, fiatal közönségnek, egyetemi hallgatóknak volt, akiknek szembesülniük kellett ezekkel a megoldatlan tudománytörténeti hagyományokkal.

Érezhetően hosszú volt az a bizonyos negyven év: azaz az előadók kénytelenek voltak vagy az előbbi, vagy az utóbbi két évtizedről beszélni – minthogy a szigorúan harminc percben maximált előadások mindenkinek határt szabtak. Csak azok a következőtől elméleti alapra épített előadások fogták át a teljes korszakot, amelyek nem vesztettek bele intézmények és személyek összefonódó történetének útvesztőjébe.

A szovjet típusú akadémiai rendszer kialakulása és fennállása, az egyetemi intézetek munkája, a központosított tervezdélkodás a tudományos kutatásban minden kelet-európai ország tudománytörténetében szerepelt. Az egyes, egymáshoz nagyon is hasonló „esetleírások” mellett mégis maradt hiány a résztvevőkben, hiszen jogosan vártak volna beszámolót a volt Szovjetunió területéről (António Eduardo Medonça), illetve nem került sor az intézmények 1989 utáni átalakulásának ismertetésére sem (Thomas Schippers).

A szocialista korszak tudománytörténete jellemzően egyének, nagy személyiségek élettörténete, ezeknek többszörösen összegubancolódott hálózata. Sem a keletnémet, sem a magyar, de a többi nemzeti tudomány sem tudja egyelőre megírni a diszciplína történetét az egyes személyiségek jellemzése nélkül. Az önkényuralomban működő intézmények, csoportok alkalmasint mindenütt egyes „nagy” alakok hatása alatt álltak. Hogy miként befolyásolta, gátolta, segítette elő a hatalmi önkény az egyes kutatásokat, kisebb-nagyobb vállalkozásokat, az ma e „nagy személyiségek” hatáskörének történetéről szól. Az ideológiai és nem kis mértékben anyagi nyomást kifejtő központi hatalom felé (vagy ellenében?) védnökséget gyakorló intézményvezetők élete és munkássága a tudománytörténetnek olyan kizárólagos területe, melyet csak a kortársak tudnak megírni.

Hogyan reagált a tudományos közélet a központosított, önkényes pártakaratra? A volt keletnémet területeken dolgozó kollégák, mint minden más, országok közötti összehasonlításban, jelen esetben is különös hangsúlyt fektettek annak a bezártságnak, elszigeteltségnek az ábrázolására, amelyben kénytelenek voltak dolgozni. Sem európai, sem tengerentúli utazásra nem nyílt lehetőségük, és országhatáron belül is korlátozta őket a cenzúrától való vélt vagy valós félelem. Utólag visszatekintve az öncenzúra erőteljesebbnek és néha már indokolatlannak tűnik, s a mindenkivel szemben tanúsítandó bizalmatlanság bezárkózásra kényszerítette, elszigetelt *niche*-szituációba szorította az intézményi csoportokat (Dietrich Treide).

Ez az ideológiai, közéleti színjáték olyan nyelvezetet teremtett, melyben a marxista-szocialista ideológiát csupán szóvirágok, közhelyek képviselték, s marxista néprajztudomány helyett csupán „reálszocialista tudományról” beszélhetünk (Petr Lozoviuk).

Arra a kérdésre, ami a kétnapos tanácskozás alatt állandóan a levegőben volt, hogy mikor és hol alakult ki marxista néprajztudomány az érintett államokban, illetve hogy

kialakult-e egyáltalán, végül is nemmel kellett válaszolnunk. Az ötvenes évek elején mindenütt előtörő kérdésre – hogyan tud a néprajztudomány elméletében, módszertanában megújulni – az ötvenes és hatvanas évek folyamán a nemzeti néprajztudományok végül is visszakozással reagáltak. A marxista néprajztudomány, módszertan és elemzés kialakulásának hiánya a néprajzot a többi társadalom- és történettudományi diszciplínához képest marginalizálódott helyzetbe sodorta (Aleksander Posern-Zieliński). A szocialista korszak társadalmi átalakulásainak vizsgálata módszertani eszköztár hiányában megfeneklett, és a néprajztudomány visszatért a számára ismerős társadalmi csoportok és problémák vizsgálatához (erre cseh és magyar példák hangzottak el).

Az előadásokat lezáró általános vitában két nap után is megfogalmazódtak kételyek és kérdések, amelyek arra mutattak rá, hogy a témát messze nem mérítették ki a résztvevők. További beszélgetéseket, vitákat javasoltak az európai néprajz (*European anthropology!*) territoriális megosztottságáról, a nemzeti tudományok nemzeti feladatáról, az újonnan jövő generáció szerepéről az elméleti-módszertani és tudománytörténeti diskurzusban.

JEGYZETEK

1. A konferencia szervezői voltak: Chris Hann (Halle), Sárkány Mihály (Budapest), Petr Skalník (Pardubice). Résztvevői: John Eidson (Halle), Tilo Grätz (Halle), Hofer Tamás (Budapest), Wolfgang Jacobeit (Berlin – előadásával képviseltette magát), Zbigniew Jasiewicz (Poznań), Josef Kandert (Prága), Gabriela Kiliánová (Pozsony), Kuti Klára (Pécs), Petr Lozoviuk (Drezda), António Eduardo Mendonça (Lisszabon), Dagmar Neuland-Kitzerow (Berlin), Aleksander Posern-Zieliński (Poznań), Thomas Schippers (Aix-en-Provence), Olga Skalníková (Prága – előadásával képviseltette magát), Zofia Sokolewicz (Varsó), Barbara Treide (Lipcse), Dietrich Treide (Lipcse).